

Original Article

ग्रामीण उद्योजकता आणि आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सहकारी संस्थांची भूमिका

प्रा. स्वप्नील पांडुरंग मेंडके

अर्थशास्त्र विभाग, सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड

Email: swapnilmendale21@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180128

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 1(A)

Pp. 141-144

January - 2026

Submitted: 17 Dec. 2025

Revised: 27 Dec. 2025

Accepted: 12 Jan. 2026

Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही देशाच्या एकूण आर्थिक विकासाचा कणा आहे. ग्रामीण भागामध्ये उद्योगांचा विकास व आर्थिक समावेशन घडवून आणण्यासाठी ग्रामीण सहकारी संस्थांची भूमिका महत्वाची आहे. या संशोधन लेखाचा उद्देश ग्रामीण उद्योजकतेच्या विकासात आणि आर्थिक समावेशनाच्या प्रक्रियेत सहकारी संस्थांचे योगदान कार्यपद्धती आणि येणाऱ्या अडचणी यांचा अभ्यास करणे हा आहे. सहकारी बँका, पतसंस्था, दुग्ध संघ, शेती सहकारी संस्था याद्वारे ग्रामीण लोकांना भांडवल प्रशिक्षण व बाजारपेठांची उपलब्धता करून देण्यात येते. या अभ्यासातून असे निष्कर्ष निघतात की सहकारी संस्था ग्रामीण विकासासाठी प्रभावी माध्यम राहू शकतात. मात्र त्यासाठी सक्षम व्यवस्थापन व धोरणात्मक सुधारणा आवश्यक आहेत.

मुख्यशब्द(keywords):- ग्रामीण उद्योजकता, आर्थिक समावेशन, सहकारी संस्था, ग्रामीण विकास, ग्रामीण उद्योजकता आणि आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सहकारी संस्थांची भूमिका

प्रस्तावना

ग्रामीण भारतात बेरोजगारी, दारिद्र्य आणि वित्तीय सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश ही मोठी आव्हाने आहेत. या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण उद्योजकता आणि आर्थिक समावेशन हे शाश्वत विकासाचे महत्वाचे घटक ठरतात. सहकारी संस्था या लोकशाही स्वयंसहाय्यता आणि सामूहिक सहभागाच्या तत्वावर आधारित असल्याने ग्रामीण भागात विकासाचे प्रभावित साधन ठरतात. ग्रामीण सहकारी संस्था केवळ आर्थिक व्यवहारापुरत्या मर्यादित न राहता स्थानिक रोजगार निर्मिती उत्पन्न वाढ कौशल्य विकास व सामाजिक सशक्तीकरणात महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. परिस्थितीत ग्रामीण भागातील युवक, महिला, शेतकरी, व लघुउद्योजक यांना शाश्वत उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सहकारी संस्थांमध्ये उद्योग समावेशन करणे ही काळाची गरज बनली आहे. ग्रामीण सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून लघु, कुटीर व ग्रामीण उद्योगांचा विकास घडवून आणल्यास तर अनेक संसाधनांचा योग्य वापर होऊन मूल्यवर्धनास चालना मिळेल. यामुळे स्थलांतरास आळा बसेल आर्थिक स्वावलंबन वाढेल तसेच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत बळकटी मिळेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. ग्रामीण उद्योजकतेची संकल्पना अभ्यासने.
2. आर्थिक समायोजनाची गरज आणि महत्त्व स्पष्ट करणे.
3. सहकारी संस्थांची भूमिका व कार्यपद्धती समजून घेणे.
4. सहकारी संस्थांमुळे ग्रामीण उद्योजकतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
5. सहकार संस्थेचे समोरील आव्हाने व सुधारणा सूचने

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18617859](https://doi.org/10.5281/zenodo.18617859)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. स्वप्नील पांडुरंग मेंडके, अर्थशास्त्र विभाग, सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड

How to cite this article:

मेंडके, . स्वप्नील . पांडुरंग . (2026). ग्रामीण उद्योजकता आणि आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सहकारी संस्थांची भूमिका. Journal of Research & Development, 18(1(A)), 141–144.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18617859>

संशोधन पद्धती

हा अभ्यास दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. यामध्ये पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, नियतकालिके व इंटरनेटवरील माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. विश्लेषणात्मक वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

ग्रामीण उद्योजकतेची संकल्पना:-

ग्रामीण भागातील उपलब्ध असणारी नैसर्गिक संसाधने, स्थानिक कौशल्य व रोजगार संधीचा उपयोग करून व्यवसाय उभारण्याच्या प्रक्रियेस ग्रामीण उद्योजकता म्हणतात. या मध्ये शेती व शेती संबंधित व्यवसाय यामध्ये दूध व्यवसाय, हस्तकला, अन्न प्रक्रिया उद्योग, लघुउद्योग यांचा समावेश होतो.

आर्थिक समावेशन: अर्थ व महत्त्व:-

आर्थिक समावेशन म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना बँकिंग, कर्ज, विमा व बचत यासारख्या वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देणे ग्रामीण भागातील गरीब, शेतकरी, महिला व स स्वयंरोजगार करणारे घटक आर्थिक समायोजनाच्या अभावामुळे विकासापासून वंचित राहतात.

सहकारी संस्थांची भूमिका

सहकारी संस्थांची भूमिका

1. पतपुरवठा (Credit Facility)

सहकारी संस्था सभासदांना कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करून देतात. शेतकरी, लघुउद्योजक, कारागीर, मजूर यांना सावकारांवर अवलंबून राहावे लागू नये, यासाठी सहकारी बँका व पतसंस्था महत्वाची भूमिका बजावतात. शेतीसाठी बियाणे, खते, अवजारे यासाठी कर्ज लघुउद्योग व स्वयंरोजगारासाठी आर्थिक मदत आपत्कालीन गरजांसाठी अल्पकालीन कर्ज यामुळे आर्थिक स्थैर्य वाढते आणि शोषण कमी होते.

2. बचत आणि गुंतवणूक (Savings and Investment)

सहकारी संस्था लोकांमध्ये बचतीची सवय लावतात. नियमित बचत योजनांद्वारे सभासदांचे आर्थिक नियोजन सुलभ होते. ठेवी, आवर्ती ठेव, बचत खाते सुरक्षित व विश्वासाहर् गुंतवणुकीची संधी छोट्या बचतीतून मोठे भांडवल निर्माण यामुळे आर्थिक शिस्त निर्माण होते आणि भविष्यासाठी निधी तयार होतो.

3. प्रशिक्षण व मार्गदर्शन (Training and Guidance)

सहकारी संस्था सभासदांना विविध प्रकारचे प्रशिक्षण देतात. शेतीतील आधुनिक तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण उद्योग, व्यवस्थापन व लेखाशाखाचे मार्गदर्शन कौशल्यविकास व नेतृत्व विकास कार्यक्रम यामुळे सभासदांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि उत्पादनक्षमता सुधारते.

4. बाजारपेठ उपलब्धता (Market Access)

सहकारी संस्था उत्पादकांना थेट बाजारपेठ उपलब्ध करून देतात. शेतमाल, दूध, साखर, कापूस इत्यादींची विक्री मध्यस्थांचे शोषण टाळले जाते योग्य दर मिळण्यास मदत होते सहकारी मार्केटिंगमुळे उत्पादकांचे उत्पन्न वाढते.

5. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण (Women Empowerment)

महिला सहकारी संस्था व स्वयं-सहायता गटांमुळे महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढते. महिलांना कर्ज व बचतीची सुविधा घरगुती उद्योगांना चालना निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढतो यामुळे महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावतो आणि आत्मनिर्भरता निर्माण होते.

सहकारी संस्था समोरील आव्हाने

1. व्यवस्थापनातील अकार्यक्षमता

अनेक सहकारी संस्थांमध्ये व्यवस्थापनाची जबाबदारी अशा व्यक्तींवर असते ज्यांना आधुनिक व्यवस्थापन कौशल्य, आर्थिक नियोजन किंवा व्यावसायिक अनुभव कमी असतो. त्यामुळे निर्णय प्रक्रिया मंदावते, चुकीचे निर्णय घेतले जातात आणि संस्थेच्या विकासावर परिणाम होतो. नियोजनाचा अभाव, वेळेवर काम न होणे आणि जबाबदाऱ्यांचे योग्य वाटप न होणे ही अकार्यक्षम व्यवस्थापनाची लक्षणे आहेत.

2. राजकीय हस्तक्षेप

सहकारी संस्था मूळतः सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी स्थापन झाल्या असल्या तरी अनेक ठिकाणी त्यांचा राजकीय वापर केला जातो. राजकीय नेते आपल्या स्वार्थासाठी संस्थेच्या निर्णयांमध्ये हस्तक्षेप करतात. त्यामुळे पात्र व्यक्तींऐवजी राजकीय पाठबळ असलेल्या व्यक्तींना पदे मिळतात. याचा संस्थेच्या निष्पक्ष कारभारावर व विश्वासाहर्तेवर वाईट परिणाम होतो.

3. मर्यादित भांडवल

सहकारी संस्थांचे मुख्य भांडवल सदस्यांकडून जमा होणाऱ्या अंशदानावर अवलंबून असते. बहुतेक सदस्य आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असल्यामुळे संस्थेला पुरेसे भांडवल उपलब्ध होत नाही. परिणामी नवीन प्रकल्प राबवणे, तंत्रज्ञानात गुंतवणूक करणे किंवा स्पर्धात्मक बाजारात टिकून राहणे कठीण जाते.

4. तांत्रिक ज्ञानाची कमतरता

आधुनिक युगात तंत्रज्ञानाचा वापर अत्यंत महत्त्वाचा आहे. मात्र अनेक सहकारी संस्थांमध्ये संगणकीकरण, लेखा सॉफ्टवेअर, ऑनलाइन व्यवहार यांचा अभाव दिसून येतो. कर्मचाऱ्यांना आवश्यक तांत्रिक प्रशिक्षण नसल्यामुळे कार्यक्षमता कमी होते आणि संस्था आधुनिक बाजारपेठेशी स्पर्धा करू शकत नाही.

5. पारदर्शकतेचा अभाव

संस्थेच्या आर्थिक व्यवहारांमध्ये व निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता नसल्यास सदस्यांचा विश्वास कमी होतो. योग्य लेखापरीक्षण न होणे, माहिती वेळेवर न देणे आणि गैरव्यवहार होणे या समस्या निर्माण होतात. पारदर्शकतेच्या अभावामुळे संस्था भ्रष्टाचाराला बळी पडू शकते आणि तिची प्रतिमा मलिन होते.

सुधारणा व सूचना

1. सहकारी संस्थांचे व्यवसाय (व्यवसायिक दृष्टीकोन)

सहकारी संस्था केवळ सामाजिक उद्देशासाठी न राहता व्यवसायिक दृष्टिकोनातूनही सक्षम असणे आवश्यक आहे.

उत्पन्न वाढवण्यासाठी नवीन सेवा व उत्पादने सुरू करणे

खर्च नियंत्रण, नफा-तोटा विश्लेषण, योग्य गुंतवणूक करणे

व्यावसायिक व्यवस्थापन, प्रशिक्षित कर्मचारी व तज्ञ सल्लागार नेमणे

यामुळे संस्था आर्थिकदृष्ट्या मजबूत होतील आणि दीर्घकाळ टिकतील.

2. डिजिटल बँकिंगचा वापर करणे

आजच्या काळात डिजिटल बँकिंग अत्यंत गरजेचे झाले आहे.

ऑनलाइन व्यवहार, UPI, मोबाईल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग

खाते तपशील, कर्ज माहिती, पेमेंट्स डिजिटल पद्धतीने उपलब्ध करणे

ग्राहकांचा वेळ व खर्च वाचतो, पारदर्शकता वाढते

डिजिटल बँकिंगमुळे सहकारी बँका खासगी बँकांशी स्पर्धा करू शकतात.

3. तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे

तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर केल्यास कार्यक्षमता वाढते.

कोअर बँकिंग सिस्टीम (CBS), अकाउंटिंग सॉफ्टवेअर

डेटा व्यवस्थापन, ऑटोमेशन, रिपोर्टिंग सिस्टीम

सायबर सुरक्षा उपाय

यामुळे काम जलद, अचूक आणि सुरक्षित होते.

4. शासनाचे प्रशिक्षण व आर्थिक सहाय्य वाढविणे

शासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

संचालक, कर्मचारी यांच्यासाठी नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम

नवीन योजना, तंत्रज्ञान, कायदे यांचे मार्गदर्शन

आर्थिक सहाय्य, अनुदान, सवलतीचे कर्ज

यामुळे संस्थांचा दर्जा सुधारतो आणि ग्रामीण भागातील सहकारी संस्था बळकट होतात.

5. तरुणांचा व महिलांचा सहभाग वाढवणे

तरुण व महिला यांचा सहभाग वाढवणे काळाची गरज आहे.

तरुणांकडे नवीन कल्पना, तंत्रज्ञानाची समज असते

महिलांचा सहभाग सामाजिक व आर्थिक समतोल साधतो

नेतृत्वात संधी, प्रशिक्षण व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग

यामुळे सहकारी चळवळीला नवीन ऊर्जा मिळते.

6. पारदर्शकता व उत्तरदायित्व सुनिश्चित करणे

संस्थेवरील विश्वास टिकवण्यासाठी पारदर्शकता अत्यावश्यक आहे.

आर्थिक व्यवहार स्पष्ट व खुले ठेवणे

नियमित ऑडिट, वार्षिक अहवाल सादर करणे

संचालक व कर्मचाऱ्यांची जबाबदारी निश्चित करणे

यामुळे भ्रष्टाचार कमी होतो आणि सभासदांचा विश्वास वाढतो.

निष्कर्ष

ग्रामीण उद्योजकता आणि आर्थिक समावेश या साध्य करण्यासाठी सहकारी संस्था ह्या एक प्रभावी माध्यम आहेत. योग्य धोरण आधुनिक, तंत्रज्ञान सक्षम व्यवस्थापन यांच्या सहाय्याने सहकारी संस्था या ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेचा कणा बनू शकतील आणि यामुळे ग्रामीण विकासासाठी सहकारी चळवळीला चालना देणे गरजेचे आहे.

संदर्भूची(references)

1. देशमुख बी (२०१८) सहकारी चळवळ आणि ग्रामीण विकास, पुणे
2. भारत सरकार आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल
3. Reserve Bank of India-financial inclusion report
4. ग्रामीण विकास मंत्रालय, प्रकाशन